

תאיר קיזל

מאפייני השערוב בלשונו של ר' אברהם אבן עזרא בהשתקפותו בשימוש במלים הדקדוקיות¹

מבוא

ר' אברהם בן מאיר אבן עזרא (להלן: ראב"ע; 1089-1164) נולד בסוף המאה הי"א בטולדו שבספרד המוסלמית באזור שהיה בשליטת הנוצרים.² ראב"ע היה משורר, בלשן, מתרגם, פרשן המקרא ופילוסוף. נוסף על כך, היה הראשון שכתב חיבורים עבריים במגוון תחומים עבור יהודי פרובנס ואיטליה, ובחיבוריו מסר את תרבות ספרד בכתובה עברית עצמאית.³ הוא תרגם מערבית את ספרי הדקדוק של יהודה חיוג' ושל מחברים אחרים ואף כתב פירושים לספרי המקרא.⁴

לשונו של ראב"ע ניזונה במידה רבה מלשון המקרא והוא ראה בה מופת ספרותי ומקור ראשוני ללשון העברית. ראב"ע העדיף מלים מקראיות על פני מלים שמקורן בלשון חכמים, נוסף על הצורות והמונחים שחידש הוא עצמו.⁵ כתיבתו מאופיינת בטהרנות לשון, כשהוא משתדל להימנע ככל האפשר משאלות ישירות מן הערבית ואף משימוש במלים שמקורן בעברית המשוערבת.⁶

¹ ראב"ע לא השתמש במונחים השגורים בעברית החדשה כגון: 'מלים דקדוקיות', 'מלות יחס', 'מלות חיבור' או 'מלות קישור', אלא כינה קבוצה זו של מלים בכמה מונחים כגון: 'עבדים', 'מלות עניין', 'אותיות עניין', 'מלות טעם' ו'מלות דבק'. מונחים אלו הופיעו בכתביו לפי העניין ולפי ההקשר. העיון בכתביו מלמד, כי במונחים אלו התכוון ראב"ע לקבוצת המלים השלישית בלשון, כלומר מלים שאינן שמות ואינן פעלים. קבוצת מלים זו כוללת מלות יחס, אותיות יחס, מלות קישור, תוארי פועל ומלות קריאה; ראו קיזל 2017.

² רוב החוקרים מסכימים עם י"ל פליישר באשר למועד פטירתו; ראו פליישר תרפ"ט, עמ' 256-245; שירמן תשנ"ז, עמ' 14.

³ פליישר תרצ"ב.

⁴ פגיס 1976.

⁵ סלע 2001.

⁶ כהנא תשל"א.

לדעת בכר, כתיבתו של ראב"ע לא היתה ייחודית וכי אין בכתביו כל חידוש, אלא הם בבחינת הצגה מחדשת של מורשת יהודה חיוג' ויונה אבן ג'נאח בלשון עברית.⁷ גם חומסקי מסכים לדעת בכר וקובע כי ראב"ע הציג את תורתם של חיוג' ור' יונה אבן ג'נאח לבוש עברי.⁸ בדומה לכך, גם טנא מייחס לראב"ע את תפקיד הפצתו של הדקדוק העברי מבית מדרשם של יהודה חיוג' ויונה אבן ג'נאח, והוא קובע כי כתבי ראב"ע הם בגדר סיכום למלאכתם של אחרים שנעשתה בתקופת תור הזהב בספרד.⁹ דומה, כי גם נחמיה אלוני סובר כך, אם כי לדעתו הושפע ראב"ע יותר מתורתו של יונה אבן ג'נאח, וכי הוא נהג לעתים קרובות להביא ממנה ולרמז עליה בדבריו.¹⁰

להלן נדון באחת הסוגיות הלשוניות החשובות בחקר לשונו של ראב"ע. המכוון הוא לזיקתו ללשון הערבית וחקירת יסודות השערוב בלשונו על בסיס השימוש במלים הדקדוקיות.¹¹

חקירת יסודות השערוב בלשונו של ראב"ע נבדקה בכלל בשלושה סוגי חיבורים בכתביו:

1. חיבורים עצמאיים וספרי דקדוק: יסוד דקדוק,¹² מאזנים,¹³ צחות,¹⁴ שפה ברורה,¹⁵ שפת יתר,¹⁶ העולם,¹⁷ העצמים,¹⁸ יסוד מורא,¹⁹ המספר,²⁰ אגרת השבת,²¹ העבור.²²
2. תרגומים: ספרי הדקדוק של חיוג' – ספר אותיות הנח, ספר פעלי הכפל וספר הניקוד (להלן: דקדוק).²³

⁷ באכר 1882. היה הראשון שכתב חיבור מקיף המתאר את פועלו של ראב"ע בתחום הדקדוק.

⁸ חומסקי 1967.

⁹ טנא 1971.

¹⁰ אבן עזרא תשמ"ה.

¹¹ הגדרת המונח מלים דקדוקיות נבדקה בכל החיבורים שכתב ראב"ע; ראו באכר 1882; ובהרחבה – קיזל 2017.

¹² אבן עזרא תשמ"ה.

¹³ אבן עזרא תקנ"ה.

¹⁴ אבן עזרא תקפ"ז; 1977.

¹⁵ אבן עזרא תקצ"ט; תשל"ח.

¹⁶ אבן עזרא תר"ג.

¹⁷ אבן עזרא תרצ"ז.

¹⁸ אבן עזרא תרס"א.

¹⁹ אבן עזרא 1833; תשס"ז.

²⁰ אבן עזרא 1895.

²¹ אבן עזרא 1894/5.

²² אבן עזרא תשכ"ח.

²³ חיוג' 1884; ההשוואה לערבית מבוססת על חיוג' 1897.

3. המלה 'אשר' בצירופיה השונים היא תרגום של *التي*, *وما*, *إذا*, *كما*, *مما*, *لما*, *ثم*, *على* *ما*, *عند*, *قد*, *نحو*: "כאשר הרבו לדבר בשורש הזה" (שם, עמ' 104),³⁴ "כאשר פירשתי מלת" (שם, עמ' 44),³⁵ "כאשר אמר אמרתי" (שם, עמ' 180),³⁶ הצירוף הנפוץ ביותר בלשוננו של ראב"ע הוא 'כאשר'. צירוף זה הוא תרגום של מלים דקדוקיות אחדות בערבית לציון זמן במובן 'בשעה ש...' כתרגום של המלים *לما*, *מתי*, *אז*, *ثم*. יתר על כן, 'כאשר' הוא התרגום הרווח ביותר של המלים *לما*, *אז*. השימוש העיקרי במלה 'כאשר' הוא לתרגום *לما* לפני פועל בצורת עבר: "כאשר סמכו יוד הרבים מן השנים ליחיד" (שם, עמ' 13).³⁷ לעומת זאת, כתרגום *אז*, 'כאשר' מופיעה לפני פועל בצורת עתיד והיא מתפקדת כתנאי וכמלת זמן: "כאשר יהיו שלמים אלה הבניינים פיעל" (שם, עמ' 15).³⁸
4. המלה 'כ' היא תרגום מלל, *عند*, *كما*, *على*, *سائر*, *على*, *مذهب*, *على* *عادة*: "כמנהג בפעלים" (שם, עמ' 113);³⁹ "הוא כפול ככפל" (שם, עמ' 114).⁴⁰
5. המלה 'כמו' היא תרגום מלל, *نحو*, *كما*, *على* *مذهب*, *كذلك*: "ושורש ינן כמו ישק יפת" (שם, עמ' 105);⁴¹ "כמו עשן העיר" (דקדוק, עמ' 181).⁴²
6. המלה 'כן' היא תרגום *كذلك*, *إلا* *أنه*, *لكنه*, *مثله*: "כן נמצא את אשר" (שם, עמ' 109).⁴³
7. המלה 'עבור' במגוון צירופיה היא תרגום *لأنه*, *من أجل*, *ل*: "בעבור הונוס" (שם, עמ' 13).⁴⁴

לכן, לציון ניגוד והיפוך, שלא כמשמעותה המקראית. נוסף על כך, הוא משתמש במלה זו כתרגום המלה *אֲמָ* המציינת ניגוד או היפוך, אך לעתים נדירות. המלה אופיינית יותר ללשון התרגומים. 'אכן' מצטרפת למלה 'לכן' ששימשה בלשון ראב"ע כתרגום של אותן שתי מלים בערבית. אף שהמלים שנשארו משמעות זו בלשון המקרא, 'אבל', 'אך', 'ואולם', היו שגורות בפי ראב"ע, הוא מעשיר את לשונו במלים נוספות, שאף הן מתחילות להביע משמעות זו.

³⁴ ثم كثر استعمالهم لهذا الفعل.

³⁵ على ما فسرت في.

³⁶ نحو قولك: אמר אמרתי.

³⁷ فلما نسبوا هذا الجمع أو التنبيه.

³⁸ إذا سلمت هل تلتن البينتان اعني فיעל. בהקשר זה מציין בלאו (תשל"ט, עמ' 246), כי השימוש בצורת העתיד אחרי 'אד'א' מצוי אף בערבית הקלסית, אך בערבית היהודית הוא רווח יותר.

³⁹ مبدلة من الهاء على سائر عاداتهم.

⁴⁰ ولكنه مكرر على مذهب تكرير.

⁴¹ والاصل ينج على مذهب يشק יפת.

⁴² نحو قولك עשן העיר.

⁴³ ولكنه جاء على غير القياس.

⁴⁴ من أجل الألف.

8. המלה 'ב' בצורתה הפרודה ובמגוון צירופים הכוללים מלים דקדוקיות אחרות היא תרגום של ב, בלא, פי, מן, عند, عن, مع, اذا; המלה 'מן' היא תרגום פי, מן, عن; המלה 'על' היא תרגום על, لذلك, الا ان, خاصة, على شرط.

ב. מלים דקדוקיות שונות בעברית מתרגמות מלה דקדוקית אחת בערבית

1. המלים 'אכן', 'לכן', 'אך', 'רק' ו'כן' הן תרגומי המלה לכן: "ראוי להיות הימיני לכן שמו הפרש" (שם, עמ' 47); ⁴⁵ "לא הפילו ממנו למד הפועל אך החליפוהו בתיור" (שם, עמ' 101).⁴⁶
2. המלים 'חוי' 'לכן', 'רק' ו'כן' הן תרגום לאן: "רק חוטאים וקוראים" (דקדוק, עמ' 128); ⁴⁷ "חוי' אם היה למד הפועל אחד מן חע"ר" (שם, עמ' 64); ⁴⁸ "כן הא מין אחר מהפועל הכבד" (שם, עמ' 114).⁴⁹
3. המלים 'אך', 'אבל' ו'רק' הן תרגום בל: "ויפעלנה בשבר כפא אך בפתחות לעולם" (דקדוק, עמ' 56); ⁵⁰ "רק הוא מן הורה" (שם, עמ' 103).⁵¹
3. המלים 'כמו' ו'כן' הן תרגום كذلك; המלים 'תחת' ו'תמורה' הן תרגום عوض; המלים 'למען' ו'בשביל' הן תרגום اجل: 'בשביל רבים בשלם' (שם, עמ' 174); ⁵² 'ישובר מדרכס למען יצילם השם מהארבע תקופות' (העבור, עמ' ט,א).

ג. חילופי מלים דקדוקיות בהשפעת הערבית

1. 'עם' מופיעה במקום 'ל', 'אל', 'ב' ו'על': "דע כי מצאו עם שוכן נח נעלם בפעלים" (דקדוק, עמ' 181); ⁵³ "ויתחלף עם קמץ חטף במלה" (מאזנים, עמ' ו,א).⁵⁴ המלה 'עם' היא תרגום של המלה הדקדוקית מע בערבית,⁵⁵ ובהשפעת מלה זו משתמש

⁴⁵ חיוג' 1897, עמ' 49: ولكن جعل فرق بينه وبين; אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 26.

⁴⁶ שם, עמ' 104: لم يسقطوا اللام منها لكنهم ابدلوا منها تاء.

⁴⁷ חיוג' 1897, עמ' 132: الا ان חוטאים וקוראים; אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 91.

⁴⁸ חיוג' 1897, עמ' 67: الا ان ملن لام الفعل عيناً; אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 38.

⁴⁹ חיוג' 1897, עמ' 118: الا انه نوع اخر من الفعل.

⁵⁰ שם, עמ' 58: بكسر الفاء بل بفتحها.

⁵¹ שם, עמ' 107: بل من הורה.

⁵² عن جماعة בשלום.

⁵³ ובנוסח המקור: اذا وقعتا على ساكنين.

⁵⁴ ראוי להעיר כאן, כי באותו עמוד כותב ראב"ע: "ויתחלף בשורק בלשון עבר ויחיד" (מאזנים, עמ' ו,א); אך בעמוד הבא הוא כותב: "בלשון זכר ויחיד ויחליפוהו בנון כמו" (שם, עמ' ו,ב).

⁵⁵ על המלה מע עיין בלאו תשל"ט, עמ' 120; בלאו תשס"ו, עמ' 665; פישר 2002, עמ' 152; רייט 1898, א, עמ' 280.

ראב"ע ב'עם' פעמים רבות במקום במלים הדקדוקיות 'ל' או 'אל' גם כאשר אלו הן המלים המוצרכות על ידי הפועל על פי כללי הדקדוק העברי הקלסי. כך נוצרו צירופים פועליים חדשים בלשון ראב"ע.⁵⁶ חילוף מלים דקדוקיות זה רווח בלשון ראב"ע. יתרה מזו, אף המלה הדקדוקית ב, אשר עשויה לתפקד בערבית בדומה למלה מע, מתורגמת בדרך קבע באמצעות המלה 'עם': "ואם תחברם עם הא הנקיבה" (דקדוק, עמ' 150).⁵⁷ ניכרת כאן אפוא השפעת הדקדוק הערבי על חילופים אלו.⁵⁸

2. כל המלים הדקדוקיות המביעות ניגוד, הסתייגות, הגבלה ומיעוט מתחלפות זו בזו. המלה 'רק' מציינת בלשון המקרא הגבלה והסתייגות, כמשמעות המלים 'אך', 'בלבד' ו'אבל' ואילו ראב"ע משתמש במלה 'רק' כתרגום קבוע בחלופה חופשית של המלים אֲמָ, לִכֵּן, פֶּקֶט, אִלָּא, אֲנִי, בֵּל, וְאַיֵּמָּה, גֵּיֵרָא. המלה 'רק' מתחלפת בשש מלים בלשונו של ראב"ע: 'לכן', 'לבד', 'אכן', 'אך', 'אבל' ו'אולם', כגון: "רק חוטאים וקוראים" (שם, עמ' 128), "רק אם יתחבר עם" (שם, עמ' 63).
3. המלים 'תחת' ו'תמור' נושאות את המשמעות 'במקום'. המלה 'תחת' הנושאת משמעות זו מתפקדת בדומה למלה عوض,⁵⁹ והיא מופיעה לפני שמות: "גם עשה תחת ברא איננו כן לפי דעתי" (בראשית ב,ג). כאמור, משמעות זו של המלה 'תחת' נמצאת אף בלשון המקרא. בכתבי ראב"ע היא רווחת: "הוא אקוב לא קבה ודגשות קוף תחת החסרון" (דקדוק, עמ' 170).

ד. הרחבת המשמעות או צמצום תפקידים בהשפעת הערבית ביחס למקורות

1. המלה הדקדוקית 'חוץ' משמשת לציון יחסים במרחב ולהבעת הסתייגות: "חוץ המלות הנמצאות" (שם, עמ' 61);⁶⁰ "כי כל פועל עבר חוץ מזה הבנין ימצאו כל אותיותיו" (שם, עמ' 41).⁶¹
2. המלה הדקדוקית 'טרם' מציינת זמן ומקום ומופיעה לפני שמות ופעלים. לעומת זאת, בלשון המקרא מופיעה מלה זו לפני פעלים וצינה זמן בלבד: "בתוספת הוא"ו הפתוח טרם אות העתיד להורות על" (צחות, עמ' נט,ב).

⁵⁶ על היווצרות צירופי פועליים אלו, ראו קיזל 2014, פרק ה.

⁵⁷ ובנוסף המקור: אִذَا וּصَلَّتْهَا بِهَا أَلْتَانِي.

⁵⁸ בלאו תשל"ט, עמ' 120.

⁵⁹ המלה 'תמורת' היא תרגומה הקבוע של המלה عوض בלשון ראב"ע.

⁶⁰ חיוג' 1897, עמ' 67: غَيْرِ أَلْفَاظِ الَّتِي اسْتَعْنَى بِهَا الْكَاتِبُ; אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 35.

⁶¹ חיוג' 1897, עמ' 43: كُلُّ فِعْلٍ مَلْزَمِي سَوِيَ هَذِهِ فَجَمِيعِ حُرُوفِهِ; אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 22.

3. ראב"ע משתמש במלה 'לכן' להבעת ניגוד, היפוך מגמה ואף הסתייגות, בהשפעת המלה הערבית *لكن*: "ראוי להיות הימיני לכן שמו הפרש" (דקדוק, עמ' 47).⁶² הוא משתמש בצורה 'לכן' כתרגום קבוע של כמה מלים דקדוקיות המביעות ניגוד בערבית: *لكن*, *أما*, *غير أن*, *إلا أن*, *بخاصة* ו*إِنَّمَا*, ובעיקר כתרגום המלים *לכן* ו*אֲמָ*. "לכן שם התואר יהיה קמוץ בכל מקום" (שם, עמ' 36).⁶³ ראב"ע משתמש במלה 'לכן', שמקורה בעברית המקראית, אך השימוש בה פסק בלשון חכמים. אומנם, בשונה מלשון המקרא, הוא יוצר משמעות חדשה בהשפעת הערבית.
4. המלה 'אחר' משמשת לציון סיבה בתבנית 'אחר + ש': "חסר נון אחר שהוא למד הפועל" (מאזנים, עמ' לב, א): "אחר שהמלה זרה אין ראוי להרחיב פה" (שפת יתר, עמ' ז, א). לעומת זאת, בלשון המקרא אין שימוש ב'אחר' ש' לציון סיבה.⁶⁴ נראה שראב"ע יוצר כאן צירוף חדש בהשפעת הערבית. ייתכן כי הדבר מעיד על השפעת המגע בין הלשונות על כתיבתו של ראב"ע ולא על השפעה ישירה של הערבית. גושן-גוטשטיין תולה את השימוש ב'אחר' ש' כמלת סיבה בהיותו תרגום של המלה *ان*.⁶⁵
5. המלה 'קודם' מופיעה לפני שמות ופעלים כתרגום של המלה *قبل*, והיא נושאת משמעות של זמן ושל מקום במגוון צירופים: "בחרו היות קודם היוד קמץ ועזבו היוד בתיבה" (דקדוק, עמ' 13).⁶⁶ ראב"ע מאמץ את הצורה 'קודם' שבלשון חכמים ולא את הצורה המקראית 'קִדְם': "קודם + ש + פועל בצורת עתיד". תבנית זו היא תרגום של המלה *قبل*: "דרך כלל קודם שאזכור פעלים" (שם, עמ' 98);⁶⁷ "היה כן בתחילה קודם שיכנס ההא עליו" (שם, עמ' 36).⁶⁸ נראה כי ראב"ע אינו משתמש כלל במלה 'לפני' לציון זמן או מקום ומעדיף בדרך כלל את המלה 'קודם' בשימושים אלו.⁶⁹
- ⁶² חיוג' 1897, עמ' 49: *ولكن جعل فرق بينه وبين*; אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 26.
- ⁶³ חיוג' 1897, עמ' 38: *أما نفعל الذي معناه منفعل*.
- ⁶⁴ במקרא יש שתי דוגמאות ל"אחר אשר" כגון: *אֲחֵר אֲשֶׁר אֶמְצָא חֵן בְּעֵינֶיךָ* (רות ב, ב).
- ⁶⁵ גושן-גוטשטיין תשס"ו, 175–176. כן הוא מזכיר את השימוש בצורה 'מאחר' כמלת זמן בעברית המשוערבת, ורואה בשימוש זה השפעה של הצירוף המקביל בערבית *من بعد*. עם זאת, ראוי לציין כי ראב"ע אינו משתמש בצירוף 'מאחר'.
- ⁶⁶ *اختارو فيما قبل الياء* אל קמץ. אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 11: "הניעו אשר לפני היוד בקמץ".
- ⁶⁷ *قبل تاليفها جملا*.
- ⁶⁸ *كما كان ذلك فيها قبل دخول الهاء*. אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 18: "כמו שהיה קודם לכן".
- ⁶⁹ לעומת זאת, אבן ג'יקטילה (תר"ל) משתמש במגוון מלים לציון זמן ומקום: 'לפני', 'מוקדמת', 'קודם לכן', וכד'.

6. המלה הדקדוקית 'עבור' רווחת בלשון ראב"ע בצורתה 'בעבור' והיא מופיעה פרודה, עם כינוי צמוד ובהרכבים עם מלים דקדוקיות אחרות כגון 'אשר', 'ש', 'היות' וכד'. זאת משום היותה תרגום של מלות סיבה בערבית ומשום ריבוי מלות הסיבה בשפה זו. המלה מופיעה לפני שמות ופעלים והיא מתפקדת בעיקר כמלת סיבה וכמלה המציינת תכלית ומטרה: "בעבור הסמכם עם שיש אחריהם" (שם, עמ' 6); ⁷⁰ "בעבור יפול אחד" (שם, עמ' 149); ⁷¹ "הוא מלך מלך מלכים בעבור שהוא לבדו" (מאזנים, עמ' ב, ב); "בעבור היות הטעם להאריך" (שם, עמ' ג, ב); "בעבור להפריש בין המוכרת והסמוך" (שם, עמ' ט, א); "בעבור כי הכף אין לו על מה יעמד ויראה סמוך" (יסוד דקדוק, עמ' 90). צירופים אלו אינם נמצאים בעברית הקלסית. הופעתם של הצירופים 'בעבור ש', 'בעבור כי' ו'בעבור היות' בלשון ראב"ע, מלמדת כי הוא משתמש ביסודות לשוניים מתקופות קודמות כדי להוסיף צורות חדשות למאגר הצורות הנושאות משמעות דומה. בדרך זו מעשיר ראב"ע את הלשון. אפשר שחידושי לשון אלו נועדו להקל על המתרגמים את מלאכת התרגום ולאפשר כתיבת חיבורים בעברית, ושלידתם מן הצורך לגשר על ההבדלים בין השפות, בייחוד על ההבדלים במגוון המלים הדקדוקיות.
7. למלה הדקדוקית 'תחת' משמעות מצומצמת בלשון ראב"ע לעומת משמעויותיה של מלה זו בלשון המקרא והיא אינה משמשת לציון סיבה כבלשון המקרא בגלל העדר שימוש זה במלה המקבילה בנוסח המקור: ⁷² "שרשו בסגול תחת התיו ושוא תחת האלף" (דקדוק, עמ' 31). ⁷³ מלה דקדוקית זו מציינת יחסים במרחב ונושאת את המשמעות 'במקום' בלבד.
8. המלה 'כבר' מופיעה רק לפני פעלים בצורת עבר: ⁷⁴ "כבר הזכרתי בפעלים" (דקדוק, עמ' 105); ⁷⁵ "כבר אמרתי כי ימצא עם החול"ם ה"א" (צחות, עמ' ד, ב). ראב"ע

⁷⁰ ובנוסח המקור: لا ندرأها مع ما بعدها.

⁷¹ لسقوط احد المتلين.

⁷² השימוש המקראי במלה הדקדוקית 'תחת' כמלת סיבה – בדומה למלים 'יען' ו'מפני ש' – נעדר מלשונו של ראב"ע וזאת משום שהמלה הדקדוקית המקבילה בערבית אינה משמשת במובן זה.

⁷³ كان اصله تاهבו בסגול تحت التاء وشبأ تحت الالف.

⁷⁴ בדומה לערבית, שבה המלה 'קד' בהצטרפה אל פועל בצורת עבר מדגישה את ביצוע הפעולה, גם ראב"ע משתמש למטרה זו בתבנית 'כבר + פועל בצורת עבר'. מן הממצאים עולה, כי חרף התמעטות השימוש במלה זו בלשון חכמים, ראב"ע מרבה להשתמש בה בהשפעת הערבית. אומנם בערבית מלה זו עשויה להופיע גם לפני פעלים בצורת העתיד להבעת ספק בקיום הפעולה, אך שימוש זה נעדר מלשונו של ראב"ע, ועיין אבן ג'נאח תשכ"ו, עמ' 307; בלאו תשל"ט, עמ' 182; גושן-גוטשטיין תשס"ו, עמ' 61.

⁷⁵ قد مضى ذكره في الأفعال.

מרבח להשתמש במלה 'כבר' בשלושת טיפוסים הכתיבה שלו בתפקידים דומים, ובעיקר כתרגום של המלה قد.⁷⁶ בערבית מצטרפת 'קד' לפועל בצורת עבר ומדגישה את השלמת הפעולה.⁷⁷ גם ראב"ע משתמש בתבנית "כבר + פועל בצורת עבר" לתפקיד זה: "כבר הזכרתי בפעלים" (דקדוק, עמ' 105).⁷⁸ ראוי להעיר כאן, כי 'קד' הערבית מופיעה גם לפני פעלים בצורת העתיד להבעת ספק בקיום הפעולה, אך שימוש זה נעדר מלשונו של ראב"ע.

9. המלה 'עד' בצירופים מספר קרובה במשמעה למלה حتى והיא תרגום של מלה זו. בלשונו של ראב"ע מופיעים שלושה צירופים עיקריים 'עד': 'עד ש', 'עד כי' ו'בעד'. לכן חלק משימושיה בלשון המקרא ובלשון חכמים נעדר מלשונו של ראב"ע: "מבין שתיים עד אחת" (מאזנים, עמ' א,א); ולציון תכלית כגון: "ינוחו ויהיו חלקים עד שיעלמו ולא יהיה להם" (דקדוק, עמ' 7);⁷⁹ "וידריכהו עד כי ידבק בשם יתברך הנכבד" (יסוד מורא, עמ' כט,ב).

ה. מלים דקדוקיות בצירופים חדשים בהשוואה ללשון המקורות

1. הצירופים 'חוץ אם', 'חוץ ש' + פועל או שם' ו'חוץ מן' הם תרגום לא an, غير ان להבעת ניגוד, הסתייגות והגבלה: "מקום שהיה ראוי לנוח חוץ אם בא אחריו אות דגוש" (דקדוק, עמ' 191);⁸⁰ "עם השלמים חוץ שהעין איננו דגש" (מאזנים, עמ' נב,ב). בתרגומים רווח המבנה הדקדוקי "חוץ אם + פועל". מבנה דומה מופיע בחיבורים העצמאיים: "חוץ אם + היתה" וכן בפירושים. הצירוף 'חוץ אם' אינו מופיע כלל בלשון המקרא, אך הוא מופיע בלשון חכמים לצד הצירופים: 'חוץ ל' 'חוץ מ', ו'חוץ מן' המשמשים בתפקיד דומה במשנה, בתוספתא, ובתלמוד.⁸¹ הצירוף 'חוץ ש' מורכב ממלה דקדוקית מקראית המציינת מקום 'חוץ' וממלה המתפקדת כציון השעבוד בלשון חכמים 'ש'. צירוף זה מופיע רק בלשון החיבורים

⁷⁶ קלצקין (תרפ"ח, עמ' 65) קובע אף הוא: כבר=קד.

⁷⁷ בערבית-היהודית משמשת 'קד' להדגשת פעולה עתידית כמו בערבית הקלסית ובערבית של ימי הביניים (בלאו תשל"ט, עמ' 182).

⁷⁸ قد مضى ذكره في الأفعال.

⁷⁹ فانها تلين حتى تخففي فلا يكون.

⁸⁰ חיוג' 1897, עמ' 195: الا اذا وقعت على حرف شديد.

⁸¹ ראוי לציין כי גושן-גוטשטיין (תשס"ו, עמ' 183) אינו מזכיר כלל את הצירוף 'חוץ אם', ואף אינו מרחיב בעניין שימושי הצירופים 'חוץ ל', 'חוץ מן' ו'חוץ ש'. ייתכן כי הצירוף 'חוץ אם' לא הופיע במקורות שהיו לפניו.

העצמאיים,⁸² ושם הוא משמש להבעת הסתייגות. המבנים הדקדוקיים שבהם נמצא הצירוף הם: "חוץ ש + פועל" וכן "חוץ ש + שם". במאגרי העברית הקלסית לא נמצאות דוגמאות לשימוש ב'חוץ ש'. ייתכן אפוא כי הצירוף הוא חידוש של ראב"ע בהשפעת *غير اذ* או *غير ما*.

2. הצירוף 'טרם + שם' מתפקד כתיאור מקום. 'טרם + ש + שם' משמש לתיאור זמן: "וטרם שאזכיר השמות" (יסוד דקדוק, עמ' 97). שלא כנהוג בלשון המקרא, 'טרם' מופיעה גם לפני שמות ולפני צורות מקור בכתבי ראב"ע. אפשר שגם בכך ניכרת השפעת הערבית: *قيل*, המלה המתורגמת 'טרם' מתפקדת גם כתיאור מקום לפני שמות, ונראה כי בדומה לכך החלה גם 'טרם' להופיע לפני שמות. בהופיעה לפני שמות היא מציינת מקום: "בתוספת הוא"ו הפתוח טרם אות העתיד להורות על" (צחות, עמ' נטב); או זמן: "הקדים זכר הבהמה טרם זה החיה ובשני החיה לפני" (בראשית 2 א, כד). שימוש במלה 'טרם' לפני שם נמצא בחיבורים העצמאיים ובפירושים⁸³ ואינו מופיע כלל בתרגומים. 'טרם' מופיעה לפני צורות מקור: "כאשר היה טרם הצמדו" (דקדוק, עמ' 161).⁸⁴

3. הצירוף 'למען כי' משמש לציון סיבה: "לקחת מן השלישי שבטור העליון למען כי שלישי הוא" (המספר, עמ' 17).⁸⁵ המלה 'למען' מתורגמת לשבע מלים דקדוקיות מקבילות בערבית בתרגום רס"ג: *لكي*, *وكي*, *ل*, *و*, *لقبل* *ان*, *بان* *رحسب*. מתוך כך, מתבררים תפקידיה כמלת חיבור וכמלת יחס. נראה כי בלשון ימי הביניים ייחסו המדקדקים למלה 'למען' את המשמעות "בעבור".⁸⁶

4. בלשון ראב"ע מופיעים הצירופים החדשים 'לבד ש', 'לבד אם' ו'לבד על', כגון: "אחר החולם לא ימצא דגש לבד אם היה הארכה מלעיל" (מאזנים, עמ' ח, א) "בשום ענין ממיני הדמיונים לבד שצורת זה הגוף צורה" (העצמים, עמ' כח). הצירופים 'לבד אם' ו'לבד ש' נוצרו בהשפעת הצירופים הערביים *غير ان* *رغير اذ*. בדומה לתפקיד הצירופים המקבילים בערבית, צירופים אלו מביעים הסתייגות והגבלה בלשון ראב"ע: "אחר החולם לא ימצא דגש לבד אם היה הארכה מלעיל" (מאזנים,

⁸² נמצאות שם שלוש היקרויות בלבד.

⁸³ נמצאו דוגמאות מועטות לשימוש זה בלשון הפירושים.

⁸⁴ *كما كانت قيل الاتصال*.

⁸⁵ אף שצירוף זה אינו מופיע בעברית המקראית, הוא רווח בעברית המשוערכת, למשל בכתבי דונש. בהקשר זה מעיר גושן-גוטשטיין (תשס"ו, עמ' 190, הע' 52): "לא פעם מתעורר הרושם כי יש צירופי לשון משותפים ללשון הקראים ולשון מנחם, דונש ותלמידיהם".

⁸⁶ אבן ג'נאח תשכ"ו, עמ' 268; קמחי תשכ"ז, עמ' 198; לדעת רד"ק (שם), המלה 'למען' גזורה מן השורש 'ענה'.

עמ' ח,א). שימושים אלו אופייניים לשלושת טיפוסים הכתיבה של ראב"ע, אם כי הם רווחים בחיבורים העצמאיים יותר משהם רווחים בטיפוס הכתיבה האחרים. אם כן, ראב"ע מוסיף משמעויות חדשות שמקורן בלשון חכמים ובערבית לצורות ולצירופים מקראיים שהמלה 'לבד' עיקרם ומוסיף עליהם צירופים הנושאים משמעויות אלו.

5. הצירוף 'קודם ש' + פועל בצורת עתיד' הוא תרגום של המלה *قَبْلَ*: "היה כן בתחילה קודם שיכנס ההא עליו" (דקדוק, עמ' 36);⁸⁷ "והטעם ששקעה קודם החמה לצפונה לעולם" (העבור יא).

6. הצירופים 'בעבור היות' ו'בעבור כי' משמשים לציון סיבה ותכלית והוא תרגום קבוע של המלה *لأن*: "בעבור היות האלף שאחריו פתוח" (דקדוק, עמ' 4);⁸⁸ "בעבור כי הכף אין לו על מה יעמד ויראה סמוך" (יסוד דקדוק, עמ' 90). גושן-גוטשטיין מציין את השימוש בצירוף 'קודם ש' כתרגום המלה 'קבל' וכתרגום הצירוף *من قَبْلَ* בעברית של ימי הביניים. הוא קובע, כי אומנם הצירוף 'קודם ש' נמצא בלשון חכמים, אך השימוש בצורת העתיד אחריו הוא בבחינת חידוש.⁸⁹

7. המלה הדקדוקית 'בין' מופיעה בצירוף 'בין [...] ו', שהא תרגום בבואה של המבנה *بين [...] و*. ראב"ע משתמש במבנה זה הן לציון מקום, כגון: "הנה בין ירושלים וזאת המדינה [...] וירונה" (העבור, עמ' ח,ב) הן לציון זמן: "יבא לכל שעה בין היום והלילה חלק אחד" (העולם, עמ' 10). מבנה זה אינו נמצא בלשון המקרא והוא נוסף בלשון חכמים, אם כי השימוש בו בתקופה זו היה נדיר. לדעת גושן-גוטשטיין, השימוש בדגם "בין [...]" נוצר בהשפעת הערבית, אך דומה כי הוא הופיע קודם לכן, בגמרא ובלשון הפייטנים הקדומים.⁹⁰ שימוש דומה במבנה זה מופיע בערבית הקלסית.

8. המלה 'ל' מופיעה בצירופים מעין 'חייב ל', 'צריך ל' + שם פועל': "צריך לאות ענין בישראל" (מאזנים, עמ' מ,א); כתרגום של הצירוף *واجب علينا*: "צריך לקבוע כי הוא יורה" (דקדוק, עמ' 97). בהשוואה לכך, נראה כי אבן ג'יקטילה מעדיף להשתמש בצירוף 'עלינו ל'.⁹¹ תבנית זו נדירה בתרגומים, אך היא רווחת מאוד בפירושים

⁸⁷ كما كان ذلك فيها قبل دخول الهاء ; אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 18: "כמו שהיה קודם לכן".

⁸⁸ لأن الألف بعدها مفتوحة.

⁸⁹ גושן-גוטשטיין תשס"ו, 202.

⁹⁰ לעניין תקניות הלשון, גושן-גוטשטיין (תשס"ו, עמ' 181) מוסיף שאין כל הצדקה להצטמצם בד' אמות של שימוש לשון המקרא ולאסור צירוף זה בלשוננו החיה.

⁹¹ والواجب علينا أهل الشوق إلى هذه. אבן ג'יקטילה תר"ל, עמ' 4: "עלינו אנחנו המשתוקקים לספר בלשון הקודש".

ובחיבורים העצמאיים. נראה כי היא מושפעת מן הצירופים *يجب على ربحا* ל: "חייב הוא האדם להודות ולשבח לאלהיו" (קהלת ה,א); "ויש פועל עומד והוא צריך לבאר כמו מלא" (מאזנים, עמ' מה,ב). המלה הדקדוקית 'ל' מופיעה גם בתבנית 'צריך + ל + שם עצם' ומשמשת להבעת מודאליות במשמעות הצירוף *بحاجة الى*: "פועל עומד או יוצא צריך למקום וזמן" (שם, מה,א). תבנית דקדוקית זו אינה מופיעה בלשון התרגומים, אך היא רווחת מאוד בלשון החיבורים העצמאיים. לא נמצאו דוגמאות לשימוש בתבניות דומות בעברית הקלסית, ונראה כי תבנית זו היא בבחינת חידוש.⁹²

9. הצירוף 'אשר בשבילו' מורכב מן המלה הדקדוקית 'בשביל', הנעדרת מלשון המקרא אך נמצאת בלשון חכמים, ומן המלה הדקדוקית 'אשר', הנפוצה מאוד בלשון המקרא. צירוף המלים החדש מקביל במשמעו למלה הדקדוקית 'למען', שאבדה בלשון חכמים: "השוכן הנעלם אשר בשבילו נקרא מלעיל" (דקדוק, עמ' 190).⁹³

ו. יצירת צירופי יחס על בסיס הערבית

1. תרגום מלה דקדוקית מוצרכת בערבית ושימוש בה לפועל המקביל בעברית. בהשפעת הערבית נוצרו צירופים, כגון: *قال ب* מתורגם "אמר ב";⁹⁴ *قال من* מתורגם "אמר מ"; *دخل على* מתורגם "בא על";⁹⁵ *جاء ب* מתורגם "בא ב"; *ارتفع على* מתורגם "גבה על"; *اتصل مع* מתורגם "דבק עם";⁹⁶ *تبدل مع* מתורגם "התחלף עם"; *ينقسم على* מתורגם "נחלק על"; *فتش على* מתורגם "חפש על";⁹⁷ *خرج على* מתורגם "יצא על"; *يدل على* מתורגם "יורה על"; *دخلت على* מתורגם "נכנס על";⁹⁸ *اجبر على* מתורגם "הכריח על"; *محرّك به* מתורגם "נע בו"; *ذهبا به* מתורגם "נהג ב"; *الواقع في* מתורגם "נופל ב"; *يضع على* מתורגם "נתן על"; *ثبت في* מתורגם "עמד ב".

⁹² דומה, כי אחרי המלים 'צריך' ו'חייב' מופיע בדרך כלל פועל בלשון חכמים, ואילו בלשון ראב"ע מופיע אחריהן גם שם, כנראה בהשפעת הערבית.

⁹³ *الساکن اللین الذي من اجله سمית מלעיל*.

⁹⁴ "שלא יאמר אדם בלבו שיש בדברי העולם" (קהלת א,ב). השימוש בצירוף זה חודש בהשפעת הערבית.

⁹⁵ "אם בא על משקל ארץ שם" (דקדוק, עמ' 187), כתרגום ל*ان جاء على وزن*. צירוף זה נפוץ מאוד בלשון ראב"ע.

⁹⁶ "וכל פועל שהוא דבק עם את פעם ישאר" (מאזנים, עמ' מה,א).

⁹⁷ "והנה חפשי ודקדקתי עליה ומצאתי כי איננה" (צחות, עמ' לד,א).

⁹⁸ "לא מצאנוהו שנכנס על פועל עבר" (מאזנים, עמ' יב,א).

2. פעלים המתקשרים למלה דקדוקית אחת מתורגמים לעברית בצירוף פועלי קבוע: הצירופים הפועלים נחל על, جاء على וأتى على מתורגמים "בא על": "אם בא על משקל ארץ שם" (דקדוק, עמ' 187); "עשה רע ותראה מה יבוא עליך" (קהלת י, ט); "בא על מנהגם" (דקדוק, עמ' 133). הצירופים لفظ ب, تهجى ب وناطق ب מתורגמים "בטא ב"; הפעלים اجتمع على/الى ו-اضاف الى/على מתורגמים "התחבר על" ו"התערב עם"; הצירופים فتش عن/على ו-بحث عن/على מתורגמים "חיפש על" ו"דקדק על"; "אין צורך לחפש על האזוב" (ויקרא יד, ד), הצירופים הפועליים يبحث عن/على מתורגמים "החוקר על"; "וחקרתי על זה העניין ומצאתי שהם" (העצמים, עמ' 1); והצירופים يختلط مع וيتدخل مع תורגמו "התערב עם".

3. תרגום קבוצת פעלים דומי משמעות המצטרפים למלה דקדוקית אחת בעברית: קבוצה שלמה של פעלים הנושאים משמעות דומה בערבית מתורגמת לעברית, ויש שרק חלק מן הפעלים בקבוצה עובר לעברית. בעברית מתחברים הפעלים המתורגמים למלה דקדוקית עברית אחת שהיא תרגום למלה הדקדוקית שבערבית. קבוצת הפעלים עשויה להיקלט בעברית ולשמש דוגמה ליצירת צירופים עבריים 'טהורים' חדשים.⁹⁹ כך, למשל, נוצר הצירוף 'התחזק על', הרווח בלשון ראב"ע: "כאשר התחזק עליהם הצמא" (שמות יז, ג). הפעלים ثبت فيه ו-اتصل ב מתורגמים "עמד ב" כמו "משלשה אותיות יעמוד בו השוכן הנח" (דק' 182) (ثبت فيه الساكن الأول), הפעלים الحق ب, زاد في, اضاف في ו-اتصل ב מתורגמים "הוסיף ב", "סמך ב" ו"נצמד ב"; הפעלים يضرب, يضاعف ו-يكرر מתורגמים "כפל על", כגון: "והנה נכפל הפ"א על העי"ן וחסר הלמד" (יסוד דקדוק, עמ' 155). הפעלים جاء و-دخل מצטרפים למלה הדקדוקית 'על' והצירופים הפועליים המקבילים להם בעברית: "בא על", "נכנס על", "מצא על" ו"עלה על לבו".

סיכום

יסודות השערוך שנבדקו מצביעים בבירור על כך שלשונו של ראב"ע היתה שזורה בהשפעת הערבית, חרף שאיפתו לטהרנות והימנעות מהשפעות ערביות בגלוי. בשונה מלשון המקרא ומלשון חכמים, טבע ראב"ע צירופים חדשים בלשון חיבוריו העצמאיים על סמך ידיעותיו בערבית. לשונו של ראב"ע ינקה מכל רובדי הלשון ומעגנת שימושים

⁹⁹ ראו גושקגוטשטיין תשס"ו, עמ' 34: "בצירופים אלו מלת על באה בתרגום קבוע של המלה 'ען' בערבית [תרגומי 'ען' הקבועים הם: בעד, על, על ומן]".

נדירים במלים הדקדוקיות לצד שימושים נפוצים בהן בשתי תקופות הלשון. מחד גיסא – בולטת כאן השפעתם של מבנים תחביריים מן הערבית על לשונו בחיבוריו העצמאיים, ומאידך – חידושים אלו מלמדים על איתלות בכללי הדקדוק של העברית הקלסית. מספר מצומצם של מלים דקדוקיות בעבריות משמות כתרגום של מלים רבות בערבית בלשון התרגומים בשל הפער בין אוצר המלים הדקדוקיות בלשון העברית לאוצר המלים הדקדוקיות שבלשון הערבית. התופעה ההפוכה מתגלה בלשון התרגומים: יש שמלה דקדוקית אחת בעלת כמה משמעויות בערבית מיוצגת באמצעות מלים דקדוקיות שונות בעברית, לפי המשמעות שהיא נושאת. צירופי יחס רבים נוצרו שלא כדרך המקורות, אלא על בסיס השימוש במלים הדקדוקיות בערבית. לכן נוצרו צירופים חדשים למלים דקדוקיות קיימות, ולעיתים בתוספת משמעות או בהגבלת המשמעות ביחס למקורות.

ביבליוגרפיה

- אבן ג'יקטילה תר"ל יהודה חיוג', שלשה ספרי דקדוק. תרגום משה אבן ג'יקטילה. מהדיר: יוחנן ביליאם נוט. לונדון-ברלין
- אבן ג'נאח תשכ"ו יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים. ירושלים [ד"צ של דפוס ברלין תרנ"ו]
- אבן עזרא תקנ"א אברהם אבן עזרא, מאזני לשון הקדש. מהדיר: וואלף בן שמעון היידנהיים. אופיבאך
- אבן עזרא תקפ"ז --, ספר צחות. מהדיר: גבריאל הירש ליפמאן. פיורדא
- אבן עזרא 1833 --, יסוד מורא וסוד תורה. מהדיר: זלמן שטערן. פראג
- אבן עזרא תקצ"ט --, שפה ברורה. מהדיר: גבריאל הירש ליפמאן. פיורדא
- אבן עזרא תר"ג --, ספר שפת יתר. מהדיר: גבריאל הירש ליפמאן. פרנקפורט
- אבן עזרא 1894/5 --, אגרת השבת. מהדיר: משה פרידלנדר. *Transactions of the Jewish Historical Society of England 2*, pp. 61–75
- אבן עזרא 1895 --, ספר המספר. ההדיר, ביאר ותרגם לגרמנית: משה זילברברג. פרנקפורט ע"נ מיין
- אבן עזרא תרס"א --, ספר העצמים. מהדיר: גרוסברג מנשה. לונדון
- אבן עזרא תרצ"ז --, ספר העולם. מהדיר: יהודה ליב פליישר. אוצר החיים יג, עמ' 33–49
- אבן עזרא תשכ"ח --, ספר העבור. מהדיר: שלמה זלמן חיים הלברשטם. בני ברק
- אבן עזרא 1977 --, ספר צחות. מהדיר: רודריגו דל ואייה. סאלמאנקא
- אבן עזרא תשל"ז --, פירושי התורה לרבנו אברהם אבן עזרא, א-ג. מהדיר: אשר וייזר. ירושלים
- אבן עזרא תשל"ח --, שפה ברורה. בתוך מיכאל וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, עמ' 46–82. ירושלים

- אבן עזרא תשמ"ה
אבן עזרא תשל"דא
- אבן עזרא תשס"ז
באכר 1882
- בלאו תשל"ט
בלאו תשס"ו
גושן-גוטשטיין תשס"ו
- חומסקי 1967
חיוג' 1884
- חיוג' 1897
- טנא 1971
- כהנא תשל"א
- סלע 2001
- פגיס 1976
- פישר 2002
- פליישר תרפ"ט
פליישר תרצ"ב
- , יסוד דקדוק הוא שפת יתר. מהדיר: נחמיה אלוני. ירושלים
--, פירושי רבנו אברהם אבן עזרא לתורה, שיטה אחרת לבראשית א--
יב. בתוך: אבן עזרא תשל"ז, עמ' קלז-קצג
- , יסוד מורא וסוד תורה. מהדיר: יוסף כהן ואוריאל סימון. רמת גן
Wilhelm Bacher, *Abraham Ibn Ezra als Grammatiker*.
Strassburg
- יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימיהביניים. ירושלים
--, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים. ירושלים
משה גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום
השפעתה של הערבית ירושלים
- זאב חומסקי, הלשון העברית בדרכי התפתחותה. ירושלים
יהודה חיוג, ספרי דקדוק. תרגום: אברהם אבן עזרא. מהדיר: יהודה ליב
דוקעס. עמ' 1-143: כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין, ספר אותיות
הנוח; עמ' 143-178: כתאב אלאפעאל ד'ואת אלמתלין, ספר פעלי
הכפל; עמ' 179-204: כתאב אלתנקיט, ספר הניקוד. שטוטגרט
--, כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין, כתאב אלאפעאל ד'ואת
אלמת'לין. ספר אותיות הנוח ופעלי הכפל, הנוסח הערבי. מהדיר:
מוריס יסטר. ליידין
- David Tene, *Linguistic Literature. Encyclopaedia Judaica* 16,
pp. 1352-1401
- דוד כהנא, קובץ חכמת הראב"ע: שיריו, מליצותיו, חידותיו ומכתמיו.
ירושלים
- שלמה סלע, דרכו המיוחדת של אברהם אבן עזרא ביצירת אוצר מדעי.
זמנים 73, עמ' 10-18
- דן פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול העברית: ספרד ואיטליה.
ירושלים
- Wolfdietrich Fischer, *A Grammar of Classical Arabic*. Third
revised edition translated from German by Jonathan
Rodgers. New Haven-London
- יהודה ליב פליישר, באיזו שנה מת ראב"ע. מזרח ומערב ב, עמ' 246-
265
- , ראב"ע ועבודתו הספרותית בעיר רומא. אוצר החיים ח, עמ' 97-100

- קיזל 2014 תאיר קיזל, השפעת הערבית על דרכי השימוש במילים הדקדוקיות בלשוננו של אברהם אבן עזרא כמתרגם וכמחבר עצמאי. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה. חיפה
- קיזל 2017 --, תפיסתו הדקדוקית של ראב"ע למונח "מילים דקדוקיות". אורשת ז, עמ' 79–107.
- קלצקין תרפ"ח יעקב קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים ואנתולוגיה פילוסופית. פלדהיים
- קמחי תשכ"ז דוד קמחי, ספר השרשים עם הנימוקים מרבי אליהו הלוי. מהדיר: אליהו הלוי. ירושלים
- רייט 1995 William Wright, *A Grammar of the Arabic Language*. Translated from the German by Caspari Carl Paul. Cambridge
- שירמן תשנ"ז חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת. ערך השלים וליווה בהערות עזרא פליישר. ירושלים